ARCHITEKTURA
CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE
WYDAWNICTWO POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
7-A/2011
ZESZYT 23
ROK 108
ISSUE 23
YEAR 108

ANDRZEJ LEGENDZIEWICZ*

WCZESNOGOTYCKI KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W GRODKOWIE I JEGO PRZEKSZTAŁCENIA W OKRESIE PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

EARLY GOTHIC PARISH CHURCH IN GRODKÓW AND ITS ALTERNATIONS IN THE LATE MIDDLE AGES

Streszczenie

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Grodkowie należy do grupy miejskich kościołów parafialnych o wczesnej proweniencji, sięgającej drugiej połowy XIII w. W wyniku przeprowadzonych badań możliwe było częściowe zrewidowanie dotychczasowych tez dotyczących jego rozwoju przestrzennego. Możliwe było wskazanie etapów ewoluowania bryły od czwartej ćwierci XIII w. i realizacji trójnawowego, pięcioprzęsłowego kościoła halowego z prezbiterium, zakrystią oraz klatką schodową, poprzez wzniesienie w drugiej połowie XIV w. wieży z hełmem, aż do końca XV w., kiedy to przebudowano korpus, nadając mu układ bazylikowy czteroprzęsłowy i podwyższono mury prezbiterium. Zauważyć należy, że obiekt jest wyjątkowo ciekawy z uwagi na niezrealizowany do końca projekt późnogotyckiej przebudowy, zakładający – poza podwyższeniem murów – także zasklepienia chóru oraz nawy głównej. Zarejestrowane nieukończone elementy wystroju rozszerzają naszą wiedzę o zagadnienia technologii wznoszenia i wykonywania sklepień jako struktur przestrzennych. Brak wystarczających środków finansowych, który był zapewne powodem przerwania przez patrycjat miejski ambitnej przebudowy, paradoksalnie zachował bogaty wystrój architektoniczny wczesnogotyckiego prezbiterium kościoła miejskiego.

Słowa kluczowe: wczesny gotyk, kościół parafialny, przekształcenia architektoniczne

Abstract

The parish church of St Michael the Archangel in Grodków belongs to a group of early parish churches from the second half of the 13th century. The conducted research enabled for partial revision of former theses concerning its spatial development. It was possible to indicate the stages of mass evolution – from the four quarters of the 13th c., and establishing a five-span hall church with a nave and three aisles, as well as a chancel, a vestry, and a staircase; through the steeple with a dome from the second half of the 14th c.; to the changes in the 15th c. when the whole main body was altered giving the church a basilica-like, four-span layout, and the walls of the chancel were made higher. It should be noted that the church is especially interesting for its unfinished Late Gothic alte-ration, which was supposed not only to make the walls higher but also seal up the choir, and the nave. The iden-tified, unfinished elements of the design expand our knowledge on how vaults were erected. Paradoxically, the lack of funds which was the cause for stopping the alterations by the town patriciate, made it possible to preserve the Early Gothic architectural style of the chancel.

Keywords: Early Gothic, parish church, architectural alternations

* Dr Andrzej Legendziewicz, Wydziałowy Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury, Politechnika Wrocławska.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

1. Wstęp

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Grodkowie wzniesiono w zachodniej części miasta lokacyjnego w pobliżu obwodu murów przy bramie Ziębickiej. Od północy teren przykościelny przylega do ul. Warszawskiej, wybiegającej ze środka zachodniej pierzei rynku ku wspomnianej wcześniej bramie.

Świątynia jest orientowaną budowlą, złożoną z trójprzęsłowego prostokątnego prezbiterium, czteroprzęsłowego korpusu trójnawowego z wysoką wieżą od zachodu. Do prezbiterium, zamkniętego od wschodu ścianą prostą, przylegają od północy zakrystia, a od południa składzik oraz okrągła klatka schodowa. Korpus bazylikowy otacza od północy rząd trzech kaplic z kruchtą, natomiast od południa dwie kaplice i kruchta. Na osi nawy głównej do korpusu przylega wieża na rzucie kwadratu z ośmiobocznym, ostrosłupowym murowanym hełmem, zwieńczonym gałką i chorągiewką z datą 1702 (il. 1).

Wnętrze prezbiterium nakrywają sklepienia krzyżowo-żebrowe, spływające na kapitele oparte na potrójnych służkach, które w 2/3 wysokości przechodzą w służki pojedyncze, wsparte na wspornikach. Dekoracja elementów kamiennych – zworników, kapiteli, przewiązek i wsporników – ma formy morficzne oraz zoomorficzne. W korpusie sklepienie kolebkowe z lunetami dźwigają filary o planie prostokąta, o ściętych narożach z lizenami, które od strony naw bocznych są zwieńczone kamiennymi nakrywami. Pola sklepień kaplic oraz zakrystii posiadają dekorację krzyżową z rzeźbionymi zwornikami w formie tarcz (kaplice) lub rozet (zakrystia północna).

Il. 1. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła z około połowy XVIII w. według F.B. Wernera – widok od południowego wschodu (zbiory Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego)
Ill. 1. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel from approximately mid-18th century, according to F.B. Werner – view from south east

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 2. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła
– widok ogólny od południowego wschodu
Ill. 2. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel
– general view from the south east

Elewacje chóru opinają uskokowe przypory prostopadłe lub przekątniowe w narożach, natomiast w korpusie szkarpy wspierają tylko nawę środkową oraz południową. Ceglane elewacje kościoła posiadają zachowany detal ceramiczny. W połowie wysokości ścian prezbiterium i klatki schodowej znajduje się fryz kratkowy. Na elewacji południowej kaplicy wschodniej i kruchty umieszczone są fryzy płycinowe z fragmentem polichromii architektonicznej w formie malowanych rozet. Ponadto w wieży na czwartej kondygnacji znajduje się częściowo zachowana kamieniarka okien oraz krenelaż z wnękami w blankach obiegającymi podstawę hełmu. Otwory okienne prezbiterium (I i II kondygnacji) i korpusu (poza oknami nawy głównej) mają zachowane kamienne maswerki.

Korpus wraz z prezbiterium nakrywa dach dwuspadowy, kryty dachówką karpiówką układaną w łuskę. Dachy pulpitowe naw bocznych z przybudówkami kryte są analogicznie. Pierwotną zakrystię nakrywa czterospadowy dach, pokryty karpiówką układaną w koronkę. Czworoboczną, czterokondygnacyjną wieżę wieńczy murowany hełm ceglany w formie ostrosłupa na rzucie ośmioboku. Dwie klatki schodowe, przylegające od południa do kościoła, nakrywają murowane hełmy o podstawie kwadratu (przy wieży) oraz wieloboku (przy prezbiterium) (il. 2).

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

2. Analiza źródeł oraz literatury

Kościół parafialny w Grodkowie cieszył się dość dużym zainteresowaniem wcześniejszych badaczy, głównie w kontekście analizy początków i rozwoju gotyckiej architektury na Śląsku[1]. Dlatego też w dotychczasowej literaturze omawiane jest przede wszystkim jego prezbiterium oraz uskokowy portal zakrystii, a ewolucja bryły prezentowana jest dość pobieżnie. Rozwój samego kościoła nie stanowił dotychczas tematu odrębnych badań, choć zarys jego początków prezentowany był przy omawianiu architektury miejskich kościołów parafialnych XIII w.[2].

Pierwsza wzmianka o Grodkowie pochodzi z 1278 roku, kiedy to książę wrocławski Henryk IV Probus zleca wójtowi Henrykowi lokację miasta na prawie średzkim[3]. Prowadzone w ostatnich latach badania historyków nad lokacją Grodkowa wskazują na założenie miasta jeszcze przed 1250 rokiem przez komesa Mroczka z Pogorzelów[4]. Teza ta, oparta na analizie dokumentów, przedstawia możliwość prywatnej lokacji miasta i przejęcia go przez księcia Henryka III około 1253-1254 roku. W świetle tych badań dokument księcia Henryka IV z 1278 roku[5] oznacza jedynie odnowienie wcześniejszej lokacji[6].

W 1282 roku także w dokumencie Henryka IV pojawia się jako świadek proboszcz z Grodkowa – Jakub[7]. Kolejny proboszcz Grodkowa, Henryk, wymieniany jest w dokumencie biskupa wrocławskiego Tomasza II z 10 sierpnia 1287 roku[8]. Natomiast proboszcz Arnold widnieje jako wystawca aktu z 6 maja 1312 roku w sprawie sporu pomiędzy plebanem w Otmuchowie a opatem w Kamieńcu[9]. Po raz pierwszy kościół parafialny, jako należący do okręgu brzeskiego, pojawia się w rejestrze dziesięciny nuncjusza papieskiego Gallharda z 1335 roku[10] oraz w kronice miasta jako zniszczony w wyniku pożaru w 1449 roku[11]. Akta nowożytnych wizytacji kościoła z lat 1579, 1638, 1651/1652 i 1666/1667 opu-

---

[1] *Architektura Gotycka w Polsce*, t. II, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 90. Tamże pełna literatura dotycząca kościoła.

[2] H. Kozaczewska-Golasz, *Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII wieku na Śląsku*, [w:] „Kwartalnik, Architektury i Urbanistyki", XXXI, nr 1/1986, s. 21-23, il. 16-19.

[3] *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs des Städte und der Einführung und Verbreitung Deutscher Kolonisten und Rechte*, bearb. v. G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, Hamburg 1832, nr 62.

[4] T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzelów*, [w:] *Civitas & Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha, 2002 s. 89-93. Tamże rozważania na temat wcześniejszej lokacji miasta oraz analiza materiału źródłowego.

[5] Dokument z dnia 22 września 1278 roku, w którym książę Henryk IV Probus zleca wójtowi Henrykowi lokację miasta na prawie średzkim. *Urkundensammlung zur Geschichte*, *op. cit.*, nr 62.

[6] Prowadzone przez autorów badanie kościoła nie wykazały w jego obecnej strukturze założenia wcześniejszego, np. z połowy XIII w.

[7] H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 83.

[8] W dokumencie tym biskup Tomasz II ogłasza listę ekskomunikowanych zwolenników księcia, m.in. proboszcza Grodkowa – Henryka. *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 5, bearb. v. W. Irgang, Köln 1993, nr 354.

[9] Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 88, nr 74.

[10] H. Neuling, *op. cit.*, s. 83.

[11] Heide, *Chronik der Stadt Grottkau*, Grottkau 1867, s. 146.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

blikował J. Jungnitz[12]. Informacje te powtórzył także F.A. Zimmermann[13], a W. Cebulka zaprezentowała kronikę kościoła[14].

Jako pierwszy kościołem parafialnym w Grodkowie zajął się H. Lutsch, który w swoim katalogu przedstawił jego krótki opis[15]. Polscy badacze wysunęli dość jednolitą tezę rozwoju świątyni, określając powstanie prezbiterium na czwartą ćwierć XIII w., przebudowanie korpusu po 1449 roku oraz wieży z hełmem na koniec XV i początek XVI w. Tak rozwój kościoła przedstawił kilkukrotnie M. Kutzner[16] i podobnie widzieli to zagadnienie autorzy katalogu zabytków powiatu grodkowskiego[17]. T. Chrzanowski i M. Kornecki przy omawianiu rozwoju architektury i sztuki na Śląsku Opolskim powtórzyli tezy rozwoju, wskazując na powiązania warsztatowe dekoracji prezbiterium z detalem chóru katedry we Wrocławiu oraz nawiązania w korpusie także do wzorców wrocławskich[18]. Analogicznie ewolucję ukształtowania świątyni prezentują autorzy *Architektury Gotyckiej w Polsce*[19]. Nieco odmiennie początek kościoła przedstawiła H. Golasz, wskazując na rozpoczęcie budowy koniec drugiej ćwierci XIII w. oraz rekonstruując pierwotne założenie jako budowlę halową z trójprzęsłowym prezbiterium bez wieży[20]. Ostanie prace badawcze przeprowadzono w kościele w związku z pracami konserwatorskimi we wnętrzu[21]. Spośród architektonicznych elementów wystroju szczególną uwagę poświecono portalowi oraz drzwiom do zakrystii. Portal omawia F. Borowsky, prezentując go na tle innych wczesnogotyckich obramień na Górnym Śląsku, i określa go jako powstały w początkach XIV w.[22]. A. Legendziewicz prezentuje drzwi i okucia z zakrystii oraz prezbiterium[23].

---

[12] J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau*, Tl. 1, Breslau 1902, s. 56, 110, 189, 660.

[13] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. IX, Breslau 1787.

[14] W.M. Cebulka, *Dzieje kościołów i wyznań w Grodkowie*, Grodków 1999, s. 13-52.

[15] H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. IV, Breslau 1894, s. 47.

[16] M. Kutzner, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Grodkowa – katalog zabytków*, maszynopis w archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 1962, s. 1. Tezę tę wielokrotnie powtarzał por. M. Kutzner, *Problem tradycjonalizmu w śląskiej architekturze XV i początku XVI wieku*, [w:] *Późny gotyk*, Warszawa 1965, s. 227-242; tenże, *Społeczne uwarunkowania rozwoju śląskiej architektury w latach 1200-1330*, [w:] *Sztuka i ideologia w XIII wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1974, s. 205-279; tenże, *Kościoły bazylikowe w miastach śląskich XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 275-316.

[17] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, powiat: Grodkowski*, t. VII, z. 3, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1964, s. 14-21.

[18] T. Chrzanowski, M. Koniecki, S*ztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974, s. 33-34, 46, 64.

[19] *Architektura Gotycka w Polsce*, *op. cit*., s. 90.

[20] H. Kozaczewska-Golasz, *op. cit*., s. 21-23, il. 16-19.

[21] A. Legendziewicz, *Kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła w Grodkowie*, raport nr I-12/S-747/07, maszynopis w bibliotece Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2007.

[22] F. Borowsky *Mittelalterliche Kirchenportale in Oberschlesien*, [w:] *Deutsche Kunstdenkmäler in Oberschlesien*, Breslau 1934, s. 66-68, il 55, 56.

[23] A. Legendziewicz, *Bramy i drzwi w architekturze średniowiecznej na Śląsku*, rozprawa doktorska, maszynopis w archiwum Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2001, s. 100-101.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

3. Wyniki badań architektonicznych

Pierwotny układ przestrzenny kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła w Grodkowie składał się z trójprzęsłowego, sklepionego prezbiterium, zbudowanego na planie wydłużonego prostokąta, zamkniętego od wschodu ścianą prostą. Poprzez arkadę tęczową łączył się on z halowym, pięcioprzęsłowym korpusem. Od południa do chóru przylegała trójprzęsłowa sklepiona zakrystia oraz kolista klatka schodowa w południowym narożniku, między prezbiterium a korpusem.

Obecny wystrój architektoniczny prezbiterium odbiega nieco od pierwotnego. Wnętrze nakrywały trzy przęsła sklepień o konstrukcji krzyżowej, oparte w wyprofilowanych odsadzkach w ścianach (il. 3). Dekorację stanowiły ceglane żebra o profilu gruszkowym z tzw. dzióbkiem, które nie pełniły funkcji konstrukcyjnej[24] (il. 4). Poszczególne

Il. 3. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła
– wnętrze prezbiterium ku wschodowi
Ill. 3. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel
– chancel interior towards to the east

[24] Obecnie zachowane są żebra o profilu gruszkowym w środkowym i wschodnim przęśle. Natomiast w przęśle zachodnim kształtki zostały przykute tak, aby imitowały profil gruszkowy. Prace przy zmianie żeber sklepienia przeprowadzono jeszcze przed pożarem w 1449 roku, zapewne w XIV w.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

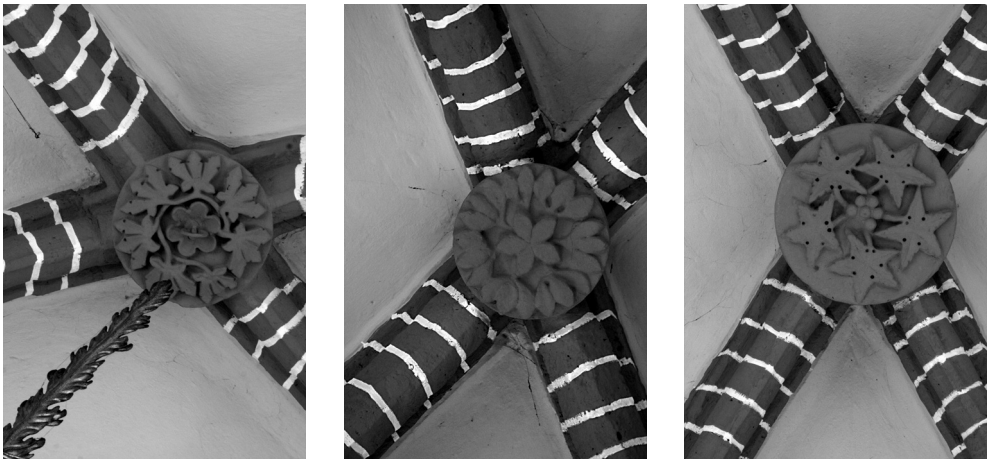

Il. 4a-4c. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – prezbiterium, detale zworników sklepienia
Ill. 4a-4c. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – chancel, details of vault keystones

przęsła rozdzielały gurty, spływające wraz z żebrami na służki nadwieszone, zwieńczone kamiennymi głowicami z dekoracja roślinną. Zachowany ryt na górnych płaszczyznach głowic świadczy, że planowane gurty sklepień miały być bardziej masywne niż obecne. Głowice wsparte były na pęku trzech służek, które spływały na umieszczone w 2/3 wysokości przewiązki, dekorowane wicią roślinną. Poniżej nich umieszczono kamienne wsporniki, zdobione maskami, motywami morficznymi lub zoomorficznymi. Na wyjątkową uwagę zasługują wsporniki narożne oraz w przęśle środkowym, które mają formy masek. Nadmienić należy, że do wykonania elementów służek użyto dwóch różnych materiałów – szarego granitu strzelińskiego dla głowic, przewiązek wsporników i fragmentów służek oraz rudy darniowej dla służek[25] (il. 5).

Prezbiterium od nawy oddziela uskokowa arkada tęczowa o wykroju lekko zaostrzonego łuku z gurtem podwieszonym na służkach, o analogicznej formie jak na ścianach chóru. W zwieńczeniu łuku arkady umieszczono kamienny kwiaton.

Każde przęsło chóru doświetlały po dwa okna dwudzielne od południa i północy z kamiennymi maswerkami. Jedynie w przęśle wschodnim, w ścianie tarczowej, umieszczono dodatkowe okno trójdzielne z trzema rozetami w formie trójliścia. Z prezbiterium prowadziły dwa wejścia od strony południowej, ujęte w ostrołuczne kamienne portale: w przęśle środkowym do zakrystii (il. 6), a przy ścianie tęczowej do kolistej klatki schodowej (il. 7). Pierwotna zakrystia mieściła się między przyporami wschodniego i środkowego przęsła. Jej wnętrze nakrywało trójprzęsłowe sklepienie krzyżowe bez dekoracji.

[25] Rudę darniową wykorzystano jako budulec także przy wznoszeniu zachodniego odcinka murów miejskich. A. Legendziewicz, Cz. Lasota, *Wyniki badań architektonicznych i wnioski konserwatorskie do remontu ratusza w Grodkowie pl. Rynek 1 i jego otoczenia (mury i wieże obronne), tom II – mury i wieże obronne*, maszynopis w archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 2005, s. 6-7.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

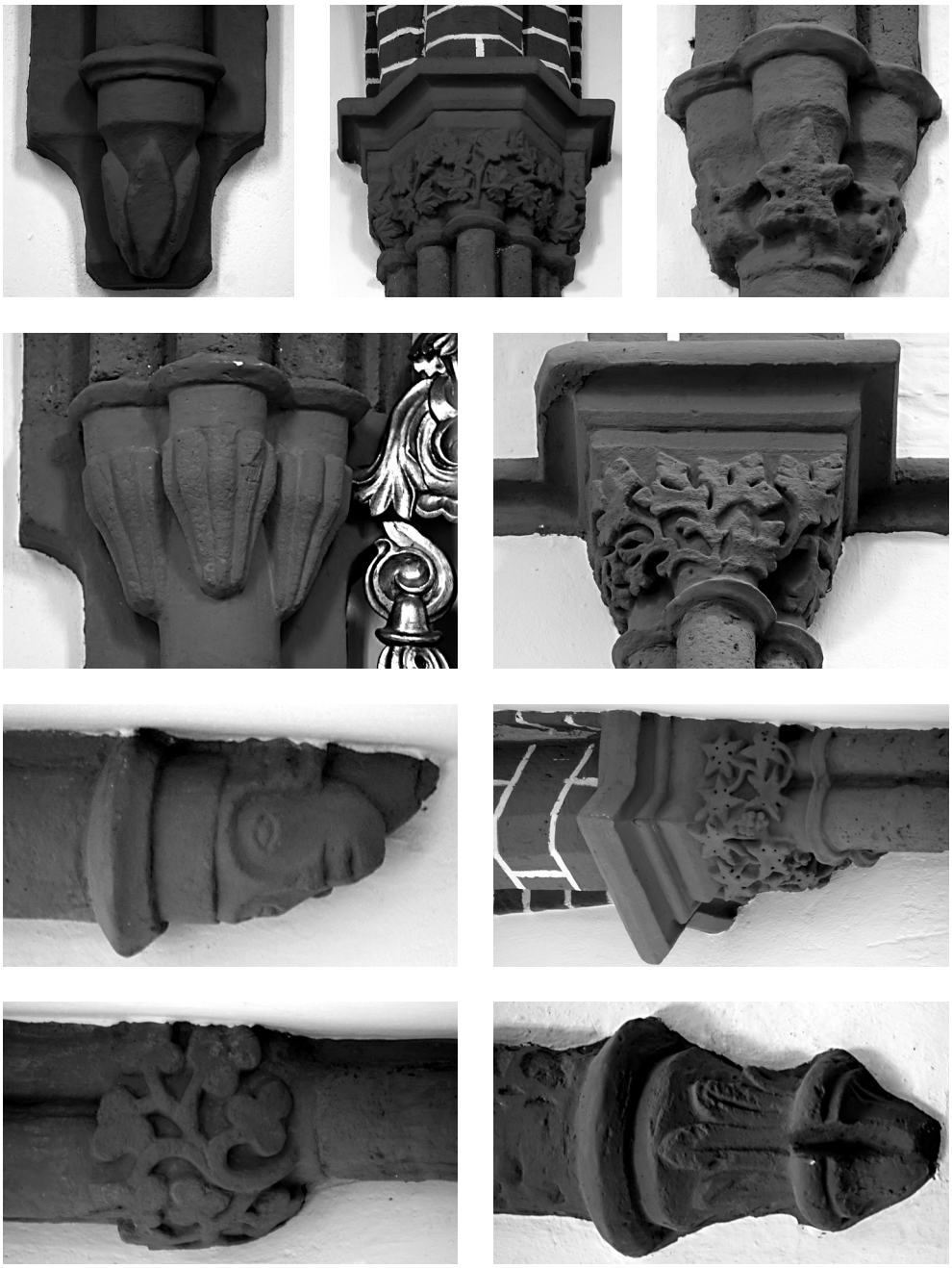

Il. 5a-5i. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – prezbiterium, detale służek sklepienia (kapitele, przewiązki, wsporniki)
Ill. 5a-5i. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – chancel, details of shafts (capitals, stone rings dividing columns, corbels)

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

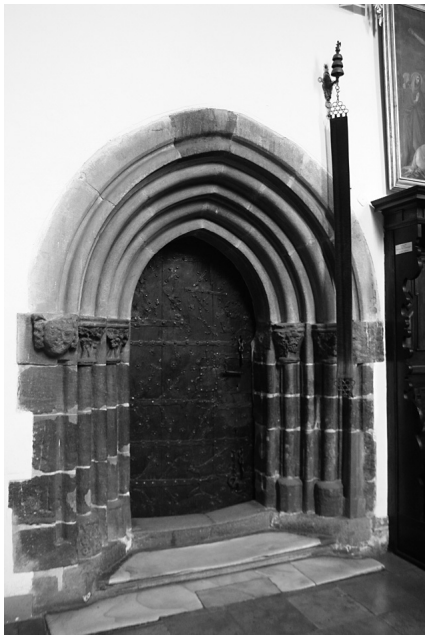

Il. 6. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – prezbiterium, portal zakrystii
Ill. 6. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – chancel, the sacristy portal

Il. 7. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – korpus, portal klatki schodowej wieży
Ill. 7. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – body, the tower staircase portal

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Wnętrze prezbiterium zdobiły umieszczone w południowej ścianie przęsła wschodniego trójdzielne kamienne *sedilium*, którego zwieńczenie, w formie trzech arkad o wykroju trójlistnym, oparte jest na dwóch wspornikach, oraz biforyjna wnęka sakramentrium w południowym narożu ściany wschodniej (il. 8). Na kolorystykę wnętrza składały się pobielone ściany w wątku dwuwozówkowym ze starannie ukształtowaną trójkątną spoiną oraz malowane w kolorze czerwieni ceglastej elementy wystroju architektonicznego sklepień[26].

Sklepienia oraz ściany obwodowe wsparto od zewnątrz prostopadłymi przyporami, a w narożnikach przekątniowymi. Szerokość przypór była mniejsza o około 30 cm od murów obwodowych (grubości około 1,2 m), z którymi powiązano je za pomocą strzępi wypuszczonych ze ścian. Takie rozwiązanie jest widoczne w skarpie znajdującej od strony południowej chóru. Nakrywy przypór były ceglane, jedynie część okapowa wykonana była z rudy darniowej.

Il. 8. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – prezbiterium, *sedilium*
Ill. 8. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – chancel, *sedilium*

[26] Ślady barwnika ceglasto-czerwonego stwierdzono bezpośrednio na żebrach oraz detalach kamiennych.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Elewacje prezbiterium ukształtowano jako ceglane, których rytm wyznaczają przypory. W polach pomiędzy nimi umieszczono ostrołuczne okna, których podłucza wytynkowano cienkim tynkiem. Zwieńczenie ścian bocznych stanowił zapewne niezachowany obecnie gzyms i istniejący fryz podokapowy. Składa się on z płyciny z dekoracją kratkowo-rombową oraz umieszczonego ponad nim pasa cegieł ułożonych rembem. Zaznaczyć należy, że fryz znajdował się na murach elewacji bocznych prezbiterium oraz kolistej klatki schodowej; elewacja szczytowa była go pozbawiona.

Mury prezbiterium wzniesiono w wątku dwuwozówkowym z cegły tzw. palcówki o formacie 8-9 x 11-13 x 25-26 cm, wypalonej w kolorze od czerwonego do czarnego z miejscowym wysięgiem szkliwienia. Do murowania użyto zaprawy piaskowo-wapiennej, średnio twardej, w kolorze kremowo-białym z widocznymi grudkami niedolasowanego wapna. Spoinę ukształtowano starannie, nadając jej formę trójkątną.

Technologia budowy murów obwodowych wzniesionych w wątku dwuwozówkowym, analiza detalu architektonicznego oraz dokumentów źródłowych wskazują na trzecią lub czwartą ćwierć XIII w. jako okres wzniesienia chóru. Takie datowanie potwierdzają badania prowadzone w kościele franciszkańskim w Brzegu[27], gdzie występuje zbliżona dekoracja detalu głowic oraz bardzo podobne ukształtowanie maswerków okiennych.

Pięcioprzęsłowy korpus wzniesiono, jak już wspomniano, w układzie halowym trójnawowym, opinając go przyporami prostopadłymi i przekątnymi na narożach. Mury obwodowe zostały związane w ścianach wschodnich nawy południowej i północnej ze strzępiami przygotowanymi podczas wznoszenia prezbiterium. Z uwagi na wprowadzenie w nawie południowej w ścianie wschodniej okna strzępia zostały przykute w celu wyprowadzenia glifu. Trójnawowy układ najstarszego korpusu wyznaczają zachowane niemal w całości mury obwodowe nawy południowej od wschodu, południa i zachodu oraz ściana wschodnia nawy północnej. W południowym filarze, przy arkadzie tęczowej, znajdują się relikty filara międzynawowego. Układ przestrzenny korpusu był pięcioprzęsłowy, na co wskazuje rozmieszczenie kaplic, kruchty oraz okien w nawie południowej. Odkryty relikt filara wskazuje, że podział na nawy był niemal identyczny jak obecnie.

Na artykulację elewacji południowej i zapewne północnej składały się wysokie ostrołuczne okna szerokości 1,8 m i wysokości około 5 m. Pomiędzy nimi, w osiach spływów prawdopodobnie wprowadzonego sklepienia, umieszczono dwuskokowe przypory, których ceramiczne nakrywy zakończone były kamiennymi okapnikami. Ścianę południową korpusu zbudowano w analogicznym wątku jak prezbiterium. Do wznoszenia zastosowano cegłę o formacie 8-9 x 11-12,5 x 25-26,5 cm, wypaloną w kolorze od czerwonego do czarnego, związaną zaprawą piaskowo-wapienną, średnio twardą w kolorze kremowo-piaskowym z widocznymi grudkami niedolasowanego wapna. Technika wznoszenia murów w wątku dwuwozówkowym, detal maswerku okna wschodniego nawy południowej oraz porównanie ich do detalu chóru wskazują, że korpus powstał wkrótce po prezbiterium, zapewne jeszcze w końcu XIII w.

Pierwszą poważną zmianą w ukształtowaniu pierwotnej bryły kościoła była budowa wieży z wysokim ostrosłupowym hełmem. Wzniesiono ją na planie zbliżonym do kwadratu, rozbiera-

[27] A. Legendziewicz, Cz. Lasota, *Badania średniowiecznej architektury kościoła minorytów w Brzegu*, raport nr I-12/S/657/05, maszynopis w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2005, s. 9-11.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

jąc środkową partię ściany zachodniej korpusu. Wieżę opięto w narożnikach lizenami oraz podzielono na cztery kondygnacje poprzez wprowadzenie kamiennych gzymsów o prostym profilu. Płaszczyzny elewacji na trzeciej kondygnacji ozdobiono oknami (okulusami) o ceglanych obramieniach, natomiast w partii najwyższej wprowadzono otwory z kamiennymi maswerkami z trzema prześwitami, prawdopodobnie o wykroju ostrołucznym. Zwieńczenie czworobocznej części wieży ukształtowano w formie ganka z krenelażem, rozpiętego między lizenami i wspartego przez łęki odcinkowe na zdwojonych kamiennych wspornikach. Blanki krenelaża ozdobiono płytkimi wnękami (blendami) o wykroju półkolistym. Nadmienić należy, że na elewacji wschodniej lizeny w narożach pojawiają się dopiero na trzeciej kondygnacji. Należy przypuszczać, że tak wysoka mogła być nawa pierwotnego korpusu nawowego. Od strony południowej do wieży przylegała kwadratowa klatka schodowa, nakryta piramidalnym hełmem, do której prowadził otwór drzwiowy ujęty w kamienny dwuramienny portal. Wieżę zwieńczono ośmiobocznym, ostrosłupowym hełmem o wysokości 28 m. Jego lico opracowano bardzo starannie, nadając spoinie formę trójkątną z rysą i malując go w kolorze czerwieni żelazowej.

Mury wieży oraz hełmu zbudowano w wątku jednowozówkowym, z główkami ciemniej wypalanymi w atmosferze redukcyjnej (bez dostępu powietrza), kształtując spoiny jako trójkątne z rysą i pionowe płaskie z rysą. Cegły o formacie 7,5-8,5 x 12-13 x 26-27,5 cm związano zaprawą kremową z grudkami niedolasowanego wapna.

Zastosowanie regularnego wątku jednowozówkowego z zendrówką oraz spoiną z rysą wskazują, że wieżę z hełmem zbudowano w drugiej połowie XIV w.[28]. Forma portalu klatki schodowej oraz profile obramień kamiennych maswerków okien czwartej kondygnacji zdają się potwierdzać taki czas powstania wieży.

Prawdopodobnie wraz z wieżą wzniesiono kruchtę przed wejściem południowym. Nadano jej formę otwartego przedsionka z ostrołuczną arkadą o wklęsłych krawędziach. Elewację południową ozdobiono tynkowaną płyciną wysokości czterech cegieł, z malowanym na czarnym tle motywem czworolistnej rozety[29] i dwoma okienkami szczelinowymi (il. 9).

Wkrótce po wzniesieniu kruchty przy południowej ścianie korpusu pojawiły się jeszcze dwie kaplice. Jako pierwsza została zbudowana kaplica wschodnia – zlokalizowana przy pierwszym przęśle. Założono ją na planie prostokąta, od południa ujętego dwoma prostopadłymi przyporami. Ceglaną elewację ukształtowano skromnie, umieszczając ostrołuczne okno mniejsze i niższe od obecnego. Zwieńczenie ścian stanowiła tynkowana płycina fryzowa wysokości czterech warstw cegieł, obiegającą elewacje pod gzymsem. Kolejną kaplicę umieszczono pomiędzy już istniejąca a kruchtą. Jej południowe zamknięcie stanowi ściana z prostopadłą przyporą i oknem[30]. Wnętrze nakryto sklepieniem krzyżowo-żebrowym.

Późnogotycką przebudowę kościoła rozpoczęto zapewne zaraz po pożarze w 1449 roku[31]. Jako pierwszy zmieniono korpus nawowy, wprowadzając nowe ściany, oparte na arkadach w układzie czteroprzęsłowym. Do rytmu nowych filarów nawiązano, wznosząc mury nawy

[28] We Wrocławiu – wiodącym ośrodku budownictwa ceglanego na Śląsku – zaczęto stosować taką formę spoiny około połowy XIV w. Za: M. Chorowska, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 5, 6.

[29] Płycina fryzu była jeszcze raz tynkowana i malowana w podobny sposób. Różnicę stanowiła tylko zmiana układy czworolistnych rozet z prostokątnego na ukośny.

[30] Parapet okna został w okresie nowożytnym podniesiony o 9 warstw cegieł (około 70 cm).

[31] Heide, *op. cit.*, s. 146.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Il. 9. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – nawa południowa, kruchta oraz dwie kaplice
Ill. 9. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – southern aisle, narthex, and two chapels

północnej wraz z przylegającymi do niej trzema kaplicami i kruchtą. Z pierwotnej nawy północnej ocalała jedynie ściana wschodnia z oknem oraz partie przyziemia przy wieży. Nadmienić należy, że wschodnie zamknięcie nawy głównej wzniesiono na istniejącej ścianie tęczowej, a nowe ściany korpusu dostawiono do istniejących murów wieży, nie przewiązując ich z sobą.

Nowe filary arkad międzynawowych zbudowano na planie prostokąta o ściętych narożach z lizeniami przy dłuższych bokach. Wsparto na nich ostrołuczne arkady, których profilowanie wykonano z kształtek ceglanych, formowanych przed wypaleniem w drewnianych formach. W górnej części ścian płaszczyzny rozbijały ostrołuczne okna umieszczone nad arkadami. Od strony wnętrza nawy głównej ich glify oraz podłucza pokryto cienkim tynkiem grubości około 5 mm i pobielono. Jedynie krawędzie były eksponowane w licu ceglanym – zapewne pomalowanym. W osiach filarów ukształtowano opory ze strzępiami pod oparcie sklepień. W nawie północnej zrezygnowano z takiego wymurowania ścian, gdzie nakrycie stanowiła otwarta więźba dachowa lub strop. Bardzo skromny wystrój miały także elewacje, gdzie ostrołuczne okna ujęto w tynkowe obramienia, a pomiędzy otworami w osiach planowanych spływów sklepień wprowadzono przypory. Zaznaczyć należy, że linię parapetów okien podkreślono, wprowadzając gzyms z prostych cegieł, poniżej którego zaczynała się połać dachu pulpitowego nawy bocznej.

We wnętrzu – w związku z użytkowaniem kościoła – zdecydowano się na rozwiązanie tymczasowe – nie założono sklepień w nawie środkowej. Przygotowane pod nie opory zamurowano zaraz po ich wykonaniu i pokryto cienkim tynkiem grubości około 5-7 mm

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

w kolorze białym. Wnętrze nawy głównej nakrywał zatem strop lub otwarta więźba dachowa (il. 10). Podobne nakrycia, jak już wspomniano, miały także nawy boczne – tu jednak było to rozwiązanie docelowe. Świadczy o tym brak przygotowanych oporów na ścianach oraz gniazda pod belki więźby umieszczone nisko nad strzałką arkad międzynawowych. Natomiast w kaplicach wzdłuż północnej elewacji wprowadzono sklepienia z dekoracją krzyżowo-żebrową ze zwornikami w formie tarcz.

Mury korpusu wzniesiono w wątku jednowozówkowym z cegły o zróżnicowanym kolorze wypału (od pomarańczowej do czarnej z wysięgiem szkliwienia) o formacie 7-8 x 11--12 x 25,5-26,5 cm. Do wiązania użyto zaprawy dość twardej w kolorze żółtawo-piaskowym, a spoinę uformowano jako płaską, zatartą.

Il. 10. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – wnętrze nawy głównej ku wschodowi
Ill. 10. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – interior of the nave towards to the east

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Drugi etap późnogotyckich przekształceń kościoła objął podwyższenie prezbiterium wraz z budową zakrystii północnej. Istniejące ściany obwodowe chóru nadmurowano do poziomu nawy głównej korpusu i rozebrano jedynie gzyms nad pasem fryzu podokapowego (il. 11). Zachowano rytm przęseł, wprowadzając otwory okienne w ich osiach. Szczyt wschodni pozostawiono w niemal pełnej wysokości, uzupełniając tylko ściany do poziomu okapu. Od strony południowej podwyższono także okrągłą klatkę schodową, nakrywając ją wysokim stożkowym, murowanym hełmem. Wejście z niej na strych planowano umieścić w pasze sklepienia przy ścianie tęczowej. Wspomnijmy, że nadbudowa murów chóru została dostawiona do korpusu bez wzajemnego ich przewiązania. Ze względu na planowane nakrycie prezbiterium i korpusu wspólnym sklepieniem w murach części kapłańskiej wykonano opory ze strzępiami pod jego oparcie. Ich rozwiązanie jest podobne jak w korpusie. Ostrołuczne okna od strony południowej otrzymały kamienne maswerki – w przęśle zachodnim dwudzielny z uwagi na klatkę schodową, a w pozostałych trójdzielne.

Układ kompozycji nowych elewacji chóru opierał się na analogicznej zasadzie jak w drugiej połowie XIII w. Wprowadzono jedynie drugi pas okien, a istniejące szkarpy podwyższono z uwagi na planowane wprowadzenie nowych sklepień. Zachowano przy tym okna z kamiennymi maswerkami oraz detal ceramiczny wczesnogotyckich elewacji bocznych i szczytowej.

Przy ścianie północnej wzniesiono nową dwuprzęsłową zakrystię. Wejście do niej zlokalizowano w zachodnim przęśle. Otwór ujęto w przeniesiony z innego miejsca portal uskokowy o formach z końca XIII w. Jednoprzestrzenne wnętrze zasklepiono sklepieniem kolebkowym z lunetami, z dekoracją krzyżowo-żebrową ze zwornikami w formie rozet. Zakrystię nakrywał pierwotnie dach pulpitowy – ślady po nim zachowały się na ścianie wschodniej nawy północnej.

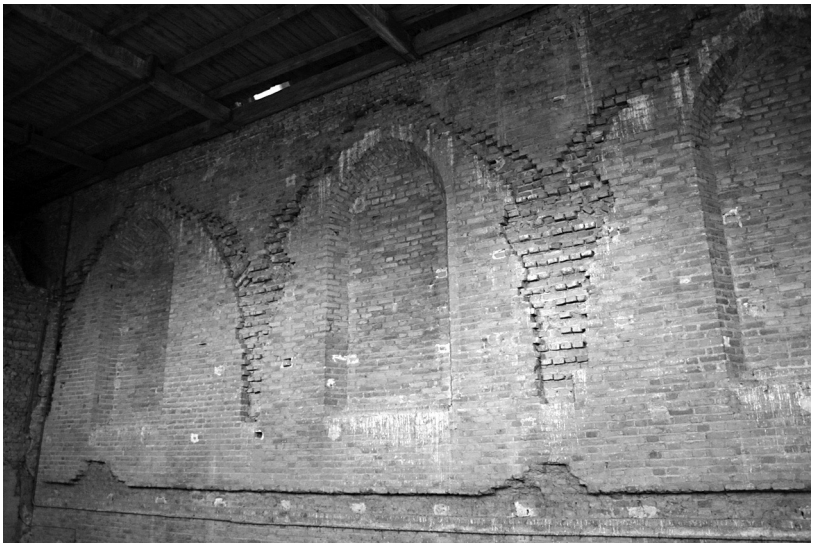

Il. 11. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – strych prezbiterium, nadbudowa (widoczne opory pod sklepienia)
Ill. 11. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel – chancel loft, a superstructure (some parts of vault constructions are visible)

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Ściany części nadbudowanej oraz zakrystii wzniesiono w wątku jednowozówkowym z cegły o formacie 6,5-7,5 x 13-14 x 27-28,5 cm, ze spoiną gładką, zatartą „pod tynk". Wiązanie zapewniała zaprawa dość twarda w kolorze beżowo-czerwonym, z widocznymi grudami niedolasowanego wapna oraz z wypełniaczem hydraulicznym w postaci mączki ceglanej.

Analiza technologii wznoszenia ścian, użytego materiału oraz uformowanie oporów sklepień wskazują, że nadbudowę kościoła kończono zapewne w drugiej połowie XV w. Tezę tę potwierdza także forma detalu architektonicznego maswerków (kamienne oprawy o dwuwklęsłym profilu oraz rozwiązanie górnych partii prześwitów[32]), dekoracja zworników zakrystii oraz brak śladów pożaru z 1449 roku.

Interesującym i ważnym elementem dla średniowiecznego wystroju wnętrza prezbiterium jest zespół trzech drzwi, znajdujących się w portalach prowadzących do dwóch za-

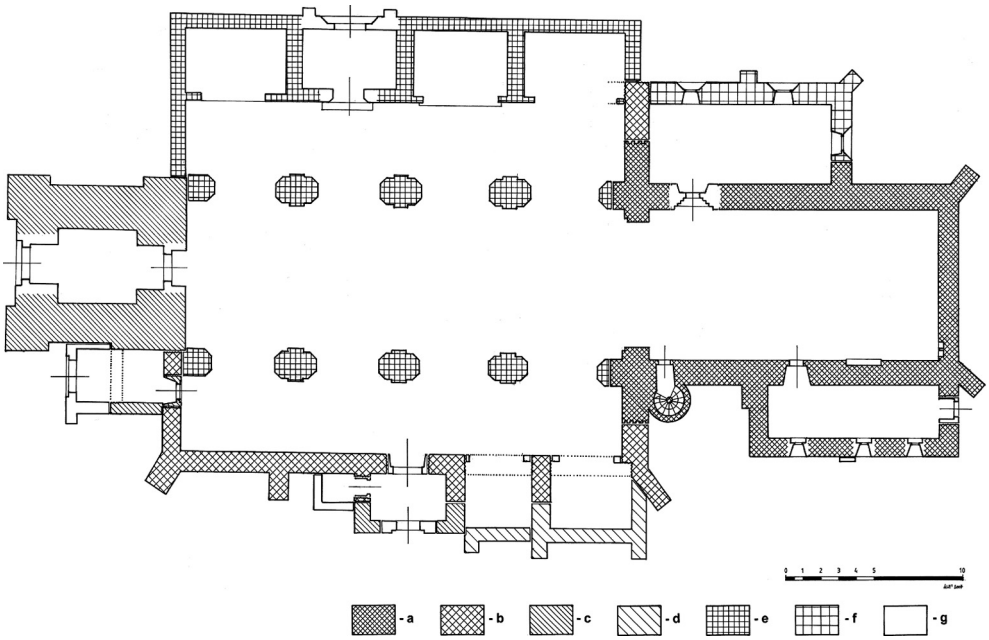

Il. 12. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła – rzut kościoła z chronologicznym rozwarstwieniem murów: a – prezbiterium III/IV ćwierć XIII w., b – korpusu nawowego z końca XIII w., c – wieży i kruchty południowej z II połowy XIV w., d – kaplic południowych (XIV/XV w. (?)), e – nawy głównej oraz północnej z kaplicami (po 1449 roku), f – prezbiterium i drugiej zakrystii (po 1449 roku), g – z XIX w. i nierozpoznanych. Zrekonstruowane partie murów zaznaczono linią wykropkowaną

Ill. 12. Grodków, the parish church of St. Michael the Archangel. The projection of the church with the chronological dissection of the walls: a – chancel from III/IV quarter of the 13th century, b – nave from the end of the 13th century, c – tower and the southern narthex from the 2nd half of the 14th century, d – southern chapels (14th/15th century (?)), e – nave and the northern aisle with chapels (after 1449), f – chancel and second sacristy (after 1449), g – 19th century walls and unidentified walls. Reconstruction lines are dotted

[32] Szczególnie forma środkowego maswerku, gdzie użyto motyw czworoliści i dwóch rybich pęcherzy.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

krystii oraz klatki schodowej. Zapewne ich obecna forma pochodzi z okresu ostatniej gotyckiej przebudowy po pożarze w 1449 roku. Można przypuszczać, że drzwi umieszczone w portalu zakrystii posiadają okucia pochodzące z dwóch okresów. Dekoracja rewersu, złożona z motywów geometrycznych z gwiazdą, prawdopodobnie pochodzi z pierwotnego zamknięcia otworu w portalu uskokowym[33]. Natomiast dekoracja awersu pojawiała się w trakcie ostatniej gotyckiej przebudowy i stanowi połączenie elementów zachowanych oraz nowo wprowadzonych zawiasów pasowych. Nieco inne rozwiązanie zastosowano na skrzydle w wejściu do dawnej zakrystii, gdzie na starszy ornament rombowy nałożono jedynie zawias pasowy. Najprostsze okucie znajduje się na skrzydle wejścia do klatki schodowej, które wykonane zostało w całości po wspomnianym wcześniej pożarze[34].

4. Podsumowanie

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Grodkowie należy do grupy miejskich kościołów parafialnych o wczesnej proweniencji, sięgającej drugiej połowy XIII w. W wyniku przeprowadzonych badań możliwe było częściowe zrewidowanie dotychczasowych tez dotyczących jego rozwoju przestrzennego. Możliwe było wskazanie etapów ewoluowania bryły od czwartej ćwierci XIII w. i realizacji trójnawowego, pięcioprzęsłowego kościoła halowego, z prezbiterium, zakrystią oraz klatką schodową, poprzez wzniesienie w drugiej połowie XIV w. wieży z hełmem, aż do końca XV w., kiedy to przebudowano korpus, nadając mu układ bazylikowy czteroprzęsłowy i podwyższono mury prezbiterium (il. 12). Zauważyć należy, że obiekt jest wyjątkowo ciekawy z uwagi na niezrealizowany do końca projekt późnogotyckiej przebudowy, zakładający – poza podwyższeniem murów – także zasklepienia chóru oraz nawy głównej. Zarejestrowane nieukończone elementy wystroju rozszerzają naszą wiedzę o zagadnienia technologii wznoszenia i wykonywania sklepień jako struktur przestrzennych. Brak wystarczających środków finansowych, który był zapewne powodem przerwania przez patrycjat miejski ambitnej przebudowy, paradoksalnie zachował bogaty wystrój architektoniczny wczesnogotyckiego prezbiterium kościoła miejskiego.

Literatura

[1] Akta Archiwum Państwowego we Wrocławiu.
[2] *Architektura Gotycka w Polsce*, t. II, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995.
[3] Borowsky F., *Mittelalterliche Kirchenportale in Oberschlesien*, [w:] *Deutsche Kunstdenkmäler in Oberschlesien*, Breslau 1934, 66-68.
[4] Cebulka W.M., *Dzieje kościołów i wyznań w Grodkowie*, Grodków 1999.
[5] Chorowska M., *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
[6] Chrzanowski T., Koniecki M., *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.

[33] A. Legendziewicz, *Bramy i drzwi...*, *op. cit.*, s. 100-101.

[34] Szczegółowy opis omówionych drzwi i okuć zawarty jest w: A. Legendziewicz, *Bramy i drzwi...*, *op. cit.*, s. 72-80.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

[7] Heide, *Chronik der Stadt Grottkau*, Grottkau 1867.
[8] Jungnitz J., *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau*, Tl. 1, Breslau 1902.
[9] Jurek T., *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzelów*, [w:] *Civitas & Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, 89-98.
[10] Kozaczewska-Golasz H., *Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII wieku na Śląsku*, [w:] „Kwartalnik, Architektury i Urbanistyki" nr 1/1986, 17-42.
[11] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, powiat: Grodkowski*, t. II, z. 3, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1964.
[12] Kutzner M., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Grodkowa – katalog zabytków*, maszynopis w archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 1962.
[13] Kutzner M., *Problem tradycjonalizmu w śląskiej architekturze XV i początku XVI wieku*, [w:] *Późny gotyk*, Warszawa 1965, 227-242.
[14] Kutzner M., *Społeczne uwarunkowania rozwoju śląskiej architektury w latach 1200-1330*, [w:] *Sztuka i ideologia w XIII wieku*, (red) P. Skubiszewski, Warszawa 1974, 205-279.
[15] Kutzner M., *Kościoły bazylikowe w miastach śląskich XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, 275-316.
[16] Legendziewicz A., *Bramy i drzwi w architekturze średniowiecznej na Śląsku*, rozprawa doktorska, maszynopis w archiwum Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2001.
[17] Legendziewicz A., *Kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła w Grodkowie*, raport nr I-12/S-747/07, maszynopis w bibliotece Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, wrzesień 2007.
[18] Legendziewicz A., Lasota Cz., *Wyniki badań architektonicznych i wnioski konserwatorskie do remontu ratusza w Grodkowie pl. Rynek 1 i jego otoczenia (mury i wieże obronne)*, maszynopis w archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 2005.
[19] Legendziewicz A., Lasota Cz., *Badania średniowiecznej architektury kościoła minorytów w Brzegu*, raport nr I-12/S/657/05, maszynopis w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2005.
[20] Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. IV, Breslau 1894.
[21] Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.
[22] *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs des Städte und der Einführung und Verbreitung Deutscher Kolonisten und Rechte*, bearb. v. G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, Hamburg 1832.
[23] Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. IX, Breslau 1787.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ